

Rosine De Dijn

EINSTEIN & ELISABETH

De ongewone vriendschap
tussen een ongewone geleerde
en een ongewone koningin van België

—HORIZON—

‘Trouwens, het zeilen in de eenzame baaien langs de plaatselijke kust hier valt ook niet te versmaden. Indien men U tot de normale sterfelijken zou rekenen en het publiek zich niet zomaar kon inbeelden recht op U te hebben, zou ik proberen U aan te moedigen om tijdens de zomermaanden eens langs te komen. Ondertussen beschik ik zelfs, net als een volwaardige zeevaarder, over een kompas dat in de duisternis helder oplicht. Maar mijn kunst heeft niet veel om het lijf. Ik ben al tevreden wanneer ik loskom van een zandbank waarop ik gestrand ben (zo ongeveer zoals bij een kwartet van Beethoven).’

Albert Einstein

Princeton, 16 februari 1935

Inhoud

I	
Woord vooraf—	5
II	
Einsteins eigenzinnige eerste jaren—	11
III	
Elisabeths wereld—	19
IV	
Een mecenas en de 'cerebra'—	35
V	
Een koning, een verdeeld Brussel en een wankele wereld—	43
VI	
Einsteins universum—	51
VII	
Een kroonprins en het keurslijf van het hof—	55
VIII	
Een huwelijk, de 'gouden kooi' en gemeenschappelijke passies—	69
IX	
Een oorlog en de naweën—	83

	X
Het begin van een vriendschap—	91
	XI
'Muziek en bloemen wachten in Laken op U'—	99
	XII
Een lievelingssoom in Luik—	111
	XIII
'Eén steen blijft staan...'—	125
	XIV
'Goed nieuws – Einstein komt niet meer terug!'—	139
	XV
De 'weerloze Joodse broeders'—	155
	XVI
'Mevrouw Barjansky schreef mij hoe zwaar U aan het leven tilt'—	169
	XVII
'Hopelijk gaat U met uw viool attentiever om dan ik met de mijne'—	195
	XVIII
Een verzoek en 'Ik ben als een oude dame...'—	217
	XIX
'Vooraleer we onze ogen sluiten...'—	227
	XX
'Door iedereen gekend en juist daardoor in zekere zin vereenzaamd...'—	241
	XXI
Ondanks een Koude Oorlog—	253
	XXII
Laatste levenstekens—	263
	XXIII
Wat blijft?—	275
Beknopte bibliografie—	281
Geraadpleegde websites en archieven—	283
Dankwoord—	285

I

Woord vooraf

Op 19 februari 1955 schreef koningin Elisabeth van België een korte brief aan haar langjarige vriend Albert Einstein naar Princeton in de VS.

*

‘Vanavond heb ik met binnenpretjes naar de Parijse radio zitten luisteren waar Franse geleerden ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Uw relativiteitstheorie samen zaten te praten. Men sprak over U als mens, als geleerde en genie. Versies van Louis de Broglie (...) en André George en anderen. Er werden verschillende grappige anekdotes aangehaald, onder anderen over u en mij. Ik had flink wat kunnen bijdragen (indien men mij gevraagd had). Meer dan anderhalf uur luisterde ik zalig en met veel belangstelling naar deze gesprekken en ik dacht hunkerend en met liefde aan de vriend in de verre verte.’

*

In het oude Europa en overal ter wereld had men net de geboorte van de ‘speciale relativiteitstheorie’ van 1905 herdacht. Met de vaststelling dat ruimte en tijd geen absolute, maar relatieve begrippen zijn, had de ‘Copernicus van de twintigste eeuw’ de rotsvaste muren van de klassieke fysica helpen slopen.

Dit was nu net vijftig jaar geleden en voor de vakwereld het feestvieren waard. Maar de jubilaris was niet erg gelukkig met de situatie en schreef naar zijn *geliebte Königin* in Brussel.

*

‘Uw schrijven heeft mij ontzettend veel plezier gedaan. Het getuigt van een overeenstemming betreffende fundamentele politieke opvattingen. Ondanks het feit dat het voor iedereen duidelijk is dat een ernstig militair conflict in de huidige omstandigheden tot een totale vernietiging moet leiden, zelfs de voorbereiding tot een mogelijk militair conflict volstaat, kan men er zich niet toe besluiten deze arglistige en actuele bedreiging welwillend en begripvol te beëindigen. Ik moet toegeven dat ik mij bij de overdreven waardering van mijn levenswerk onbehaaglijk voel. Ik zie mijzelf als een onvrijwillige oplichter. Maar het lijkt mij echter vrij moeilijk om er iets aan te doen zonder het euvel nog te vergroten.’

*

Een Koude Oorlog verlamde Europa. Herbewapening was het toverwoord.

Aan zijn goede vriend Max von Laue schreef hij naar aanleiding van de festiviteiten.

*

‘Ouderdom en ziekte maken het mij onmogelijk om deel te nemen aan dergelijke evenementen. En ik moet eerlijk toegeven dat deze goddelijke voorziening ook iets bevrijdends heeft. Wanneer ik iets uit mijn lang gepieker, mijn lange zoektocht heb geleerd, dan is het dit: wij staan nog oneindig veraf van een dieper inzicht in het elementaire gebeuren, ook al denken heel wat tijdgenoten er anders over. Vandaar dat ik die uitbundige festiviteiten aan de realiteit laat voorbijgaan.’

*

Koningins schalkse woorden vanuit het kasteel van Laken in Brussel aan haar vriend ‘in de verre verte’ waren haar laatste groet. Twee maanden later, op maandag 18 april 1955, stierf

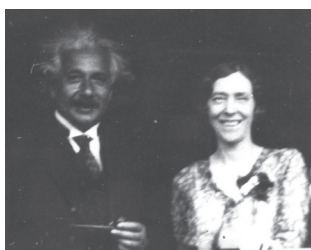
Albert Einstein. Margot, Elsa Einsteins jongste dochter, bracht aan haar *hochverehrte, liebe Königin* op 30 april 1955 het droevige nieuws van het overlijden van haar stiefvader over.

*

‘Mijn vader heeft altijd met zoveel genegenheid over U gesproken. Uw laatste brief heeft hem veel plezier gedaan. Hij heeft hem aan mij persoonlijk voorgelezen. Nu is er gebeurd wat we al jarenlang vreesden. Hijzelf kende maar al te goed de oorzaak van zijn ziekte en niemand waagde hem te beliegen! De enkele keren – het waren slechts minuten – dat ik hem in het ziekenhuis mocht opzoeken (ik was daar zelf patiënt) was hij wakker, heel rustig en keek hij gelaten de dood in de ogen. Hij zei dat zijn opdracht hier volbracht was en dat het voor hem tijd werd om afscheid te nemen. Zo onverschrokken en vrij, zoals altijd, zag hij zijn einde tegemoet. Hij wachtte op de dood als op een natuurverschijnsel. Een poging om zijn leven nog te verlengen (dat zou echter onmogelijk geweest zijn) wees hij strikt af. Dat vond hij tegen de spelregels en hij zei tegen mij uit volle overtuiging: “Mijn leven verlengen? Dat komt bij mij niet op! Ik ga wanneer ik wil, met elegantie.” Zijn humor had hij niet verloren, ook al leed hij erg veel pijn, gedeeltelijk door eigen schuld omdat hij de inspuitingen weigerde. Maar in het ziekenhuis heeft hij niet veel meer geleden. Hij was de aandoenlijkste, geduldigste en bescheidenste patiënt!’

‘Op zondagmorgen zag ik hem voor de laatste keer. Hij was lief en vriendelijk zoals altijd en voelde zich ogenschijnlijk iets beter. Maar wij wisten dat het niet lang meer kon duren. In de loop van zondagnamiddag had hij een gesprek met zijn zoon en enkele vertrouwde vrienden over politiek en wetenschappelijke dingen. Hij vroeg naar zijn bril, naar zijn manuscript. Hij voelde zich beter. In de nacht van zondag op maandag, om 1.15 uur is hij slapend van ons heengegaan.’

‘Terwijl ik deze brief schrijf, zit ik op onze veranda tegenover zijn studeerkamer en kijk ik van hieruit in de bloeiende

Lackey, 29 Juli 1939

⊗

Lieber Herr Professor,

In Gedanken habe ich Ihnen schon mindestens 1000 Briefe geschrieben, und dazu einen Wirklichen — der aber nie abgegangen ist.

Damit aber endlich einer in Ihre Hände gelangt schreibe ich heute nur ganz Kurz. — Vor Allem danke ich Ihnen herzlich für Ihren wunderschönen u. so lieben Brief, der mich, wie immer, ganz besonders gefreut hat.

Einstweilen habe ich aber längst Ihren Wunsch erfüllt u. Ihren Vetter zu seinem Onkel nach Belgien Kommen lassen, so dass er gerettet ist jetzt. Ich hoffe er wird im Lande der vielen Kindern nicht zu viel Gelegen-
heit

Paris, Long Island, 12. Febr. 39.

Liebe und verehrte Königin!

Ich war sehr erfreut über auch recht beherzt sein
Empfang Ihres hochwürdigen und so grossen Briefes. Denn wahrlich,
eine normale Antischwester hätte im vorliegenden Falle überhaupt
nicht geschrieben, wenn ihr doch, karme etwa so, "Haben ich Ihnen
meine Regensommer erfüllt habe, so hätten Sie mir und anderen
sogar Ihren Dank aussprechen sollen. Sie aber haben einfach
geschwiegen, wodurch Sie Ihr Ziel erreicht haben. Sie sind
ganz nicht der einzige dieser unerschulden Species, der so handelt,
aber meistens sollten Sie sich nachträglich doch ein wenig,
wenn Sie das noch einwende sind". Ich war theodolisch
nicht einwende und schickte mich, der geübte Professor
hat mir übrigens bereits ein beglücktes Briefchen aus
Belgien geschrieben.

Nun über Ihres Briefchen schlafen alle die bitteren
gefühle die sonst mit den Gedanken an Europa so mitw-
lich verbunden sind. Der Mensch, nach langen sechs Jahren
wieder den vertriebenen Boden zu betreten, sagt sich natürlich,
das bin aber nie das alte Deutschland, die eine so komplizierte
Situation an ihrem Kluge hat, dass sie so unklar und ungewiss
nachdem sie einmahl glücklich irgendwo sitzt.

Im Grunde sitzt ich immer an einer stillen Heres-
Bucht und regle täglich in meinem kleinen Schiff mit
meinem Loge. Freitag Abends kommen immer Bekannte,
von Kameraden und ich aus der Umgebung sind
begeben Kameraden mit. Denn ist Quartett bis spät
in die Nacht. Die klassische Musik hat hier allenthalben
Boden gefasst und es gibt mir Bekannte von Dilettanten,
die darin leben. Kein Fremder, der sich Land nur von
der brennenden Aussenseite zu sehen bekommt, würde
so etwas vermuten. In der übrigen Zeit des Jahres arbeite
ich mit einigen jungen Kollegen zusammen an physikalischen
Problemen. Neben nicht Testung und die zahllosen Briefe

tuin. Ik herinner mij aan zijn woorden die hij enkele jaren geleden naar aanleiding van het overlijden van zijn zuster tot mij sprak: “Margot, kijk naar de natuur, dan begrijp je het beter.”

*

Tussen koningin Elisabeth, de hertogin in Beieren uit het Huis Wittelsbach, al bij al een eigenzinnige, maar interessante persoonlijkheid, en de ‘tovenaars van de moderne fysica’ was er in de loop van de lange jaren en doorheen woelige decennia, wars van conventies, een diepe vriendschap gegroeid. *La petite reine*, de kleine koningin en de wereldberoemde fysicus, twee mensen van een opvallend verschillende komaf, hielden tot Einsteins dood met elkaar contact.

Zij, koninklijke Hoogheid, als het haar uitkwam: ‘*Altesse ou pas Altesse, je fais ce qui me plait...*’ En hij, de eenzaam, die er geen noodzaak in zag zich aan te passen.

II

Einsteins eigenzinnige eerste jaren

Op 18 oktober 1911 stapte Einstein in Praag op de nachttrein en vertrok naar Brussel. Tegen 6 uur 's avonds bereikte hij de Belgische hoofdstad, nog net op tijd om aan de feestelijke receptie in het prestigieuze hotel Métropole deel te nemen, aldus zijn biograaf Albrecht Fölsing.

De grootmoedige mecenas Ernest Solvay had hier, naar aanleiding van het eerste en legendarische *Conseil Solvay*, de Solvayraad voor Fysica, een ontvangst voorzien.

Einstein was toen net 32 jaar oud. Maar sinds hij zijn speciale relativiteitstheorie in 1905 gepubliceerd had in de *Annalen der Physik*, het gereputeerde vaktijdschrift voor fysica, was de op 14 maart 1879 in Ulm geboren zoon uit een modaal Duits-Joods gezin in de vakwereld zo goed als van vandaag op morgen van buitenbeetje uitgegroeid tot een ster der wetenschap.

De knappe jongeman met de wilde, donkere haarbos, de borstelige snor en de grote bruine ogen ging reeds prat op een opmerkelijk curriculum. Het gemoedelijke Zuid-Duitse Zwabenland was niet lang zijn thuishaven. Zijn ouders, het Joodse echtpaar Hermann en Pauline Einstein, bleven niet in

Ulm. Het kleine gezin vertrok al in 1880 naar München, waar vader Einstein, een optimistische tijdgenoot, in de Beierse hoofdstad partner werd in het bedrijf Jakob Einstein & Cie. Hij zorgde voor zijn gezin, tenminste voorlopig, voor een makkelijk bestaan. In München bezocht de zesjarige knaap, door zijn moeder teder *Albertle* genoemd, de *Peterschule*, een grote katholieke lagere school met een tweeduizendtal leerlingen. Tussen de 70 medescholieren uit zijn klas was Albert Einstein de enige Jood. Zo leerde hij vlijtig de regels van de catechismus. Zijn vrijdenkende ouders zagen hierin geen gratten. Maar de welstand was niet van lange duur. In 1893 raakte Hermann Einsteins firma in onveilig vaarwater en de zaak werd opgedoekt. Het gezin trok naar Milaan, waar vader Einstein opnieuw fortuin zocht. Zoon Albert bleef in München. Hij moest aan het Luitpold-Gymnasium van München, waar hij sinds 1 oktober 1888 ingeschreven stond, zijn graduatie voor de middelbare school halen. De rebelse scholier voelde zich daar echter helemaal niet op zijn plaats. Hij hekelde de Pruisische discipline, het stommelings vanbuiten leren en de zinloze tucht. Hij schreef later: *‘De onderwijzers van de lagere school leken op sergeanten en de leraars van de hoge middelbare school gedroegen zich als luitenant!’*

De opstandeling wist te ontsnappen. Hij bezorgde zich een attest met de diagnose ‘neurasthenische uitputting’ en aan zijn leraar wiskunde vroeg hij om een schriftelijke bevestiging van zijn wiskundige kennis die voldeed aan de eisen van een einddiploma middelbare school. Hij, nauwelijks 15 jaar oud, vroeg om vrijstelling. Zijn ouders waren in alle staten. De voortijdige schoolverlater wenste opgenomen te worden in het *Eidgenössische Polytechnikum* van Zürich. Hiervoor diende hij geen einddiploma van de hogere middelbare school voor te leggen. Maar Albert zakte door het ingangsexamen. Nu had hij geen keuze meer en moest aan de *Kantonschule* van Aarau

de verloren tijd en het noodzakelijke diploma inhalen. Dat bleek echter geen ongelukkige beslissing geweest te zijn. Want de weerspannige scholier van weleer schreef later: *‘Door het vergelijken van de zes jaar opleiding aan mijn autoritaire Duitse middelbare school met een opleiding tot zelfstandig handelen en het opnemen van een eigen verantwoordelijkheid, maakte ik er mij duidelijk van bewust dat de laatste methode superieur is aan de methode waar tucht, drill, extern gezag en ambitie de plak zwaaien. Echte democratie is geen lege zinsbegoocheling.’*

Na alle perikelen van dien schreef Albert Einstein zich in 1896 uiteindelijk in aan het *Eidgenössische Polytechnikum* van Zürich. Na acht semesters en het indienen van een thesis sloot de jonge student in 1900 zijn studies tot leraar fysica af. Op 28 januari 1896 had hij op eigen initiatief en met de toestemming van zijn vader de Wurtenbergse en op die manier ook de Duitse nationaliteit afgezworen. Wilde hij ontsnappen aan de door hem gehate militaire dienstplicht? Nu was hij staatsloos. Pas op 21 februari 1901, na vijf jaar ongeduldig wachten, verwierf hij de burgerrechten van de stad Zürich en ook eindelijk de Zwitserse nationaliteit.

De pogingen om aan een vaste betrekking te geraken bleken een moeilijke opgave te zijn en het uitkijken naar een onafhankelijk bestaan was niet zo vanzelfsprekend. Deze situatie deprimeerde de jonge natuurkundige. In februari 1902 ging hij eindelijk als deskundige aan het octrooibureau van de stad Bern aan de slag. Een eerste officiële aanstelling. Als ‘Expert Derde Klasse’ diende hij hier nieuwe uitvindingen goed te keuren. Nu was hij eindelijk financieel onafhankelijk, kon hij zijn wetenschappelijke belangstelling verdiepen en zijn medestudente, de eveneens in de natuurkunde ingeschreven Milleva Maric, ten huwelijk vragen. Het ambitieuze meisje uit

IN FEBRUARI 1902 KREEG ALBERT EINSTEIN EEN EERSTE OFFICIËLE AANSTELLING EN WAS HIJ EINDELIJK FINANCIËEL ONAFHANKELIJK. HIJ KON ZIJN WETENSCHAPPELIJKE BELANGSTELLING UITDIEPEN EN ZIJN MEDESTUDENTE MILEVA MARIC, DIE EVENEENS NATUURKUNDE VOLGDE, TEN HUWELIJK VRAGEN. HET AMBITIEUZE MEISJE UIT VOJVODINA, EEN STREEK IN HONGARIJE, DESTIJD BEHORENDE TOT DE K.U.K.-MONARCHIE, WAS DRIE JAAR OUDER DAN HAAR VRIEND, EN NIET MET SCHOONHEID GEZEGEND. VOLGENS ALBERTS MOEDER WAS ZE VOOR HEM EEN BOEK, MAAR HAD HIJ EEN VROUW NODIG. LATER GAF HIJ TOE UIT Plichtsgevoel GETROUWD TE ZIJN: 'IK HAD, ONDANKS ALLE NEGATIEVE GEVOELENS, IETS OP MIJ GENOMEN WAT IK UITEINDELIJK NIET AANKON.'

Vojvodina, een streek in Hongarije, destijds behorende tot de K.u.K.-monarchie, was drie jaar ouder dan haar vriend, en niet met schoonheid gezegend. Zij was klein en omwille van een aangeboren botziekte ietwat gehandicapt. Ze kwam uit een welstellend boerengezin uit Servië zonder intellectuele achtergrond. Hogere studies waren voor vrouwen in de Duitstalige landen destijds alleen in Zwitserland mogelijk. Geen vanzelfsprekende situatie. Vandaar dat Mileva zich aan de universiteit van Zürich had ingeschreven waar zij, net zoals haar vriend Albert Einstein, natuurwetenschappen studeerde. *‘Wat zal ik trots zijn op mijn schatje die een doctorstitel zal dragen, terwijl ik toch maar een gewone sterveling ben...’* schreef de verliefde Albert. Een vrome wens, want Mileva was in Einsteins familie niet welkom. Alberts moeder was van mening: *‘Zij is voor jou een boek, maar je hebt een vrouw nodig.’* En Pauline Einstein bleef onverzoenlijk. Ook nadat in 1902 de kleine Lieserl geboren werd, een buitenechtelijk dochtertje van haar zoon en van de door haar zo gestigmatiseerde Mileva. De jonge moeder zocht steun bij haar ouders en bleef met de kleine zuigeling voorlopig in Novi Sad. Wanneer en waarom het kleine meisje verloochend werd, is tot op vandaag niet bekend. Betekende een buitenechtelijk kind schande? Of had Albert Einstein geen belangstelling voor zijn eerstgeborene? Hij heeft Lieserl nooit gezien en haar verhaal verliest zich in het ongewisse. Stierf zij al in 1903 of werd zij geadopteerd? Niemand weet het. Toch stapten Mileva en Albert, niettegenstaande de hevige protesten van Einsteins moeder en ook al was de eerste verliefde euforie tussen beide jonge mensen wat geluwd, in het huwelijksbootje.

In 1904 kwam Hans Albert ter wereld en in 1910 de kleine Eduard. Maar de relatie was broos. Mileva vocht tegen zwaar-moedigheid en voelde zich door Albert niet meer bemind. Einstein verdiepte zich meer en meer in wetenschappelijke opgaves en ging zijn eigen weg. Later gaf hij toe uit plichts-

gevoel getrouwd te zijn: *'Ik had, ondanks alle negatieve gevoelens, iets op mij genomen wat ik uiteindelijk niet aankon.'*

Bovendien was Mileva geen Joodse. Of dit feit een rol gespeeld heeft bij de al dan niet geassimileerde of geëmancipeerde Joodse familie Einstein, is niet geweten. Op 14 februari 1919 werd het huwelijk in de arrondissementsrechtbank van Zürich ontbonden.

Einstein had allang een andere keuze gemaakt. Hij woonde in Berlijn, waar hij zich door zijn nicht, de gescheiden Elsa Löwenthal, liet verwennen. Zij werd zijn tweede vrouw. Of zijn relatie met Mileva en zijn zonen een leven lang gespannen bleef? De archivaris van de *Einstein Archives* in Jeruzalem is van mening dat de band met zijn gescheiden vrouw en de kinderen een leven lang bleef bestaan, ondanks alle hoogtes en laagtes en Mileva's afhankelijkheid. Einstein voldeed aan zijn verplichtingen, ook na het afscheid nemen van Europa.

*

Na de habilitatie in 1908, een wetenschappelijke promotie en *venia legendi*, het verlof om te onderwijzen, begon Albert Einstein zijn academische loopbaan aan de universiteit van Bern. Doelbewust en zonder omzien, *'maar ervan bewust zijnde tot een onzichtbare gemeenschap te behoren die naar waarheid, schoonheid en rechtvaardigheid streeft en een gevoel van eenzaamheid niet toelaat'*, noteerde hij 1932 in *Mein Glaubensbekenntnis*. Tegenover de staat, het thuisland, de vriendenkring en zelfs tegenover de dichtste familieleden stond hij vrij afstandelijk. Hij voelde zich steeds als een vreemde eend in de bijt en koesterde de behoefte naar eenzaamheid. Emotionele banden, met alle verplichtingen van dien, liet hij nauwelijks toe. Antonina Vallentin, biografe en goede vriendin van Elsa Einstein, schreef later: *'In feite had hij niemand nodig. Integendeel. Hij streefde naar emotionele onafhankelijkheid. Hij had genoeg aan zichzelf en ging schuil achter een fictieve dikke muur.'*

In een later interview bevestigde zijn architect, Konrad Wachsmann: *‘Einstein was meestal de gevende, maar hij hield zich met een fijnzinnige ironie steeds op afstand. Dit was op bijna iedereen van toepassing. Ook voor diegenen die hem beter kenden.’* Maar de bouwmeester voegde eraan toe: *‘Het valt ook ontzettend moeilijk het klimaat rondom Einstein te beschrijven, evenals de atmosfeer die hij uitstraalde, de manier waarop hij met mensen omging en hoe hij ze behandelde. Zelfs in de moeilijkste omstandigheden voelde men zich in zijn aanwezigheid op z’n gemak, gelukkig en tevreden. Dat valt nauwelijks te verklaren. En ik geloof dat zelfs de biografen die vaak met hem omgingen daarin niet geslaagd zijn.’*

*

Opgetogen vertrok Einstein, de eenzaam, op de reeds vermelde oktoberdag in 1911 naar Brussel. Daar werd hij in de kring van de vooraanstaande Europese fysica opgenomen. Dat was voor hem zeer belangrijk. Een mijlpaal. De wetenschap was zijn leven. Zonder al te veel rekenschap te houden met wat rondom hem gebeurde, dook hij onder in zijn eigen natuurkundige wereld.

III

Elisabeths wereld

Toen Albert Einstein eind oktober 1911 met de fin-de-siècle-wereld van de Belgische hoofdstad kennismakte en over de drempel van het hotel Métropole stapte, was Elisabeth, geboren hertogin in Beieren en ondertussen koningin der Belgen, 35 jaar oud. Drie jaar ouder dan de jonge fysicus. In feite behoorden zij tot dezelfde generatie. Maar hun afkomst en opvoeding waren uiterst verschillend. Einstein kwam uit een burgerlijk milieu en was bovendien Joods.

De kleine Elisabeth Gabriele, geboren en opgegroeid in het kasteel van Possenhoven, sinds 1834 in het bezit van hertog Maximiliaan Jozef in Beieren, maakte deel uit van een machtige, oeroude dynastie wiens prestaties, buitensporigheden en voorrechten tot in het begin van de twintigste eeuw voor deining zorgden. Het Huis Wittelsbach regeerde acht eeuwen lang. Langer dan elke vergelijkbare dynastie in Europa. De heersers over de unieke Zuid-Duitse regio tussen de adembenemende Alpen en de mooiste meren van Duitsland, sinds 1871 een bondsstaat in het Duitse Rijk, lieten niets ongedaan om de gemoederen van hun onderdanen te verhitte. Koning Lodewijk I maakte van de Beierse hoofdstad Mün-

chen een centrum van kunst en cultuur en bouwde er het universiteitswezen uit, maar moest eerloos afdanken omwille van zijn affaire met Lola Montez, een Ierse die zich als Spaanse danseres uitgaf en zich ontpopte als oplichtster. Zijn kleinzoon, Lodewijk II, de ‘sprookjeskoning’ en een notoir kasteelbouwer, verspilde een fortuin met zijn praalzucht en de eigenzinnige ontwerpen van Neuschwanstein en Herrenchiemsee, twee buitensporige residenties waarvoor de Pruisische Bismarck uit tactische en politieke overwegingen heimelijk betalingen deed. Tot overmaat van ramp brak Lodewijk II de verloving met zijn nicht Sophie in Beieren, de jongste zuster van keizerin Elisabeth van Oostenrijk, de veel besproken Sisi. Het gerucht deed de ronde dat hij homofiel was. De hoge adel was ontzet. Men was van mening dat zowel Lodewijk II als zijn broer Otto I krankzinnig waren. Zwaarmoedigheid werd dat destijds genoemd, ‘neurasthenie’.

Dat haar moeder, Elisabeth Gabriele, hertogin in Beieren, de latere koningin van België, erfelijk belast zou zijn, bestreed haar dochter Marie José heftig: *‘Mijn grootvader, Karel Theodoor was afstammeling van de hertogen in Beieren. Geen enkele druppel bloed van koning Lodewijk II of diens broer Otto vloeide door zijn aders. Deze twee koningen, door krankzinnigheid getekend, zijn gelukkig zonder nazaten gestorven. Zij erfden de geestestoestand van hun moeder, de mooie Marie von Preussen. Hoe vaak heeft men de krankzinnigheid van de beide “gekke koningen” aan het Huis Wittelsbach toegeschreven. Maar niets is minder waar. In de stamboom van mijn moeder telt men geen gekken, maar wel vrij ongewone mensen, dromers en muzikliefhebbers.’*

De vader van de in 1876 aan de oevers van de Starnbergersee geboren Elisabeth Gabriele was inderdaad allesbehalve geestesziek. Karel Theodoor, de tweede zoon van hertog Max in Beieren, broer van keizerin Elisabeth van Oostenrijk en sinds 1888 hoofd van de hertogelijke tak van het Huis in Beie-

ren, was een intellectueel en een cultuurmens met een grote passie voor muziek en een uitgesproken zin voor sociale verantwoordelijkheid. Na een militaire loopbaan en belangstelling voor filosofie en rechten besloot hij uiteindelijk arts te worden, een ongewone beslissing in adelkringen. Op 41-jarige leeftijd haalde hij aan de Ludwig Maximiliaan Universiteit van München de titel van doctor in de geneeskunde en werd een gerespecteerde oogspecialist. Hij stichtte een eigen oogkliniek waar vooral kansarme patiënten verzorgd werden. De modern uitgeruste *Stiftung Augenklinik Herzog Carl Theodor* in München heeft trouwens tot op vandaag een uitstekende reputatie.

*

In het vreedzame domein Possenhoven, de zomerresidentie van het Huis Wittelsbach met een prachtig uitzicht op een ongerepte natuur, groeide het kleine prinsesje op, samen met haar zussen Sophie en Marie Gabriëlle en haar broers Lodewijk Willem en Frans Jozef. De kinderen genoten een liberale opvoeding, kregen de gelegenheid om zich te ontplooiën en een gevoel voor verantwoordelijkheid te ontwikkelen. *‘De liberale geest van Goethe wandelde door het huis’*, schreef Elisabeths dochter Marie José later. *‘Dat, en het antiklerikalisme van de Carbonari.’*

Muziek stond altijd in het middelpunt. Karel Theodoor speelde behoorlijk piano en het is dus niet verwonderlijk dat het kleine meisje, dat erg aan haar vader gehecht was, van een geëngageerd muziekonderwijs genoot, vooral van de vioollessen, haar lievelingsinstrument.

‘De Wittelsbachers uit de tak in Beieren waren onstuimig en onafhankelijk en hechtten geen belang aan de gebruikelijke conventies. De eigen vrijheid was wet en grensde aan vermetelheid. Mijn vader vertelde mij weleens vaker over de bezoeken aan Possenhoven en over zijn verbazing over de houding van zijn schoonvader, hertog Karel Theodoor, die ging

paardrijden zonder keizerin Elisabeth van Oostenrijk te begroeten, alhoewel haar bezoek aangekondigd was en hij haar meer dan maanden niet meer gezien had.'

En de Belgische prinses Marie José, echtgenote van Umberto II en laatste koningin van Italië, Elisabeths enige dochter, voegde er nog aan toe: *'Al bij al geloof ik dat mijn moeder haar intellect, haar sensitiviteit voor de kunst, haar creativiteit, haar zin voor verrassingen en tegenspraak, haar vaak roekeloze onverschrokkenheid, haar lef om een eigen mening te uiten, en een flinke portie humor van haar vader geërfd heeft. Men kan echter ook beweren dat zij een geslaagde mengeling was van beide takken, de Duitse Wittelsbachers en de Portugese Branzas.'*

Ook haar meter, keizerin Elisabeth van Oostenrijk, de zus van haar vader, spaarde niet met raadgevingen. Van haar leerde het vrolijke nichtje bij weer en wind in koude bergmeren te springen en te paard de vrije natuur te veroveren. Ook de bijna obsessieve drang om tegen alle strenge hofregels in te gaan of ze af te wijzen had zij van haar tante afgekeken. *'In onze situatie moeten we vermijden dat men ons een bepaalde stempel opdrukt die we nooit meer kwijt geraken.'*

*

Wie kent de prachtige landschapsbeelden uit de Oostenrijkse Sisi-trilogie van 1955 niet? De glooiingen rond het Opper-Beierse kasteel van Possenhoven schitteren elk jaar tijdens de sombere wintermaanden op het kleine scherm en vertellen het verhaal van de bekoorlijke bakvis Sisi en haar smoorverliefde keizer Frans Jozef. Om het sprookje niet te storen, vergeet men in de grijze decemberstemming dat de protagonisten gewone stervelingen zijn en wil men niet weten dat het groen en de natuur in de sentimentele film niets met het slot Possenhoven te maken hebben, maar dat de opnames gedraaid werden in de omgeving van de Fuschlsee in het Oos-

tenrijkse Salzkammergut. Wat doet het ertoe? Het is maar een greep uit de trukendoos van de regie. Het echte slot Possenhoven staat aan de oevers van het meer van Starnberg, nog steeds een postkaart waard. Het slot in Opper-Beieren was sinds 1834 in het bezit van hertog Maximiliaan Jozef in Beieren. Elisabeth, de latere keizerin van Oostenrijk en koningin van Hongarije evenals haar nichtje, de latere koningin Elisabeth van België, brachten in 'Possi', het troetelnaampje van Sisi voor haar ouderlijk huis, hun kinderjaren door. Naar het schijnt waren het heel gelukkige kinderjaren. Samen met een excentrieke vader en grootvader hertog Maximiliaan, die liever tussen kunstenaars en het gewone volk zijn hart ophaalde in plaats van zijn kostbare tijd te verspillen in het slangennest van het keizerlijk hof. De muzikale hertog werd 'Zither-Max' genoemd, omdat hij naar hartenlust zijn citer bespeelde, een uitgesproken volks instrument dat door hem opgewaardeerd werd in de betere kringen. Hij stierf in 1888. Dat betekent dat zijn in 1876 geboren kleindochter Elisabeth hem maar al te goed gekend moet hebben. Zij was toen twaalf jaar. Dacht de vrij onconventionele koningin van België later weleens terug aan haar populaire grootvader, die als 'zijne koninklijke hoogheid' helemaal niets om vormelijkheid gaf en zonder enige allures liever met geleerden en kunstenaars aan tafel schoof en van losbandige feesten hield waar stevig gezongen, gedronken en gediscussieerd werd? Ook zijn republikeinse opvattingen zullen haar niet ontgaan zijn – de appel valt niet ver van de boom.

*

Wie Starnberg, het dure voorstadsje van München, verlaat en met de wagen de helling opklimt, merkt al gauw dat de *happy few* zich hier verstopt. Feodale villa's en kleine kasteeltjes schuilen discreet tussen de oude bomen. Wie geluk heeft, kan tussen het dicht toegegroeide groen af en toe het meer zien opdagen. Boven op de berg ligt Possenhoven, een minidorpje

met nauwelijks 380 inwoners. Aan de Carl-Theodorstrasse lijken het kerkje en het *Gasthaus zum Hirschmeister* – Carl Schauer uit de tijd gevallen en begrijp je onmiddellijk dat langs de weiden van dit vergeten hoekje, aan de oevers van het meer met een als uit een sprookje van Grimm gesprongen charmant kasteel, majestatisch gedoe hier gewoon geen plaats had. Meer dan honderd jaar was deze idylle in het bezit van Elisabeths familie, maar na de Eerste Wereldoorlog kwamen de Wittelsbachers er alsmaar minder op bezoek. Na alle perikelen van het begin van de twintigste eeuw leed het slot al gauw een eenzaam bestaan. Verwaarlozing sloop tussen de muren. De Wittelsbachers hadden andere zorgen. De nationaalsocialisten zwaaiden de plak en de afwijzende Beierse koninklijke en hertogelijke familie stond op de lijst van verdachten. De nazi's hadden hen in het vizier. In 1940 besloot men het mooi gelegen pand aan de Nationalsozialistische Volkswohlfahrt te verkopen. De tijden stonden op storm. Het eigendom werd afwisselend gebruikt als militair ziekenhuis, fabriek voor fietsen en motoren en schaapsstal. Niet bepaald de aangewezen bewoners voor het behoud van het interieur, het historisch gebouw en de omliggende tuinen. Het kasteel verviel.

Begin jaren tachtig van de vorige eeuw maakte het *Bayrische Landesamt für Denkmalpflege* zich zorgen om dit historisch erfgoed en enkele architecten, bouwheren en ambtenaren staken de hoofden bij elkaar en besloten het hele pand te restaureren en in exclusieve appartementen op te delen. Om de mensen uit de omgeving toegang te verschaffen tot de oevers van het meer werd de straat rond het kasteel verlegd. Het slot zelf kan men niet bezichtigen, maar het park rondom het domein, twee hectare groot, is wel voor iedereen toegankelijk. Nog steeds noemt men het meer van Starnberg in de volksmond 'Fürstensee'. De koninklijke en hertogelijke flair is echter vervlogen, ook al bouwt nog steeds de rijke jetset langsheen de uitgestrekte oevers van het mooiste meer van

Beieren hier met de nodige middelen een eigen klein koninkrijk.

*

Begin twintigste eeuw genoten de meeste edellieden, gekroonde hoofden en hun families in Europa nog steeds van een superieure machtssituatie en leefden ze veilig beschut in hun cocon. Antidemocratisch, elitair en militant. Ook al had de industrialisering al een aantal sociale structuren opengebrouwen. En ook al had de ‘geest van een Carbonari’ zich tussen de dikke muren geslopen. Men bleef onder elkaar.

De jonge Elisabeth Gabriele had geluk. Terwijl Albert Einstein zijn buik vol had van de militaire drillmethodes, de onverbiddelijke gehoorzaamheid en de overdreven tucht aan zijn Duitse school in München, vond het schoolplichtige meisje Elisabeth, de jonge hertogin in Beieren, in het klooster Zangberg in Opper-Beieren een nieuwe thuis in een zeventiende-eeuws landgoed dat ooit in het bezit was geweest van de Wittelsbachers. Een sprookjesachtige residentie boven het Isental bij Ampfing gelegen, zo’n 75 kilometer ten oosten van München. In de glooiingen van het mooie heuvellandschap, ver weg van de dagelijkse drukte, had de *Ordo Visitatio Mariae* zich gevestigd, een orde gesticht volgens de regels van François de Sales, mysticus en begin zeventiende eeuw prins-bisschop van Genève. In 1862 hadden de nonnen in Zangberg het ruime, maar weinig luxueuze barokkasteel van Baron von Neuhaus voordelig kunnen aankopen en besloten er een pensioonaat te stichten voor katholieke meisjes uit de ‘hogere standen’.

In september 1862 werden 72 leerlingen opgenomen en de lessen opgestart. In 1869 kon de bijbehorende kerk ingewijd worden, net als de omringende landerijen en een weidse kloostertuin. Tot op vandaag zijn prachtige ruimtes bewaard gebleven.

DE LEERLINGEN KWAMEN MET EEN OMNIBUS, EEN GROTE KOETS OF RIJtuig DIE VANUIT MÜNCHEN VERTROK, OM LANGS TEGERNSEE HET *PENSIONAT ST. JOSEPH* VAN DE *ORDO VISITATIO MARIAE* VOOR KATHOLIEKE MEISJES UIT DE 'HOGERE STANDEN' IN HET OPPER-BEIERSE ZANGBERG, OP EEN BOOGSCHEUT VAN MÜHLDORF AAN DE OOSTENRIJKSE GRENS, IN DE *MIDDLE OF NOWHERE* TE BEREIKEN. DAAR GING DE JONGE ELISABETH, SAMEN MET HAAR ZUS, MARIE-GABRIELE, EEN STRENG PENSIONAATSLEVEN TEGEMOET MET NAUWELUKS VAKANTIE, ZO STAAT IN DE ANNALEN VAN HET INSTITUUT.

De leerlingen kwamen met een omnibus, een grote koets of rijtuig, die vanuit München vertrok, om langs Tegernsee het Opper-Beierse Zangberg, in de *middle of nowhere* te bereiken. Een lange dagreis. De meisjes gingen een streng pensionaatsleven tegemoet met nauwelijks vakantie, zo staat in de annalen van het instituut. Ook nu nog is de weg naar het hooguit door 350 mensen bewoonde dorpje op een boogscheut van Mühl-dorf aan de Oostenrijkse grens een eenzame onderneming. Hier en daar duikt aan de horizon een boerderij op, of een schoongeveegd dorpje met de karakteristieke *Zwiebeltürme* en geraniums voor de vensters. Een land zonder smet? Het barokke slot valt niet te overzien. Het kasteel troont zelfbewust en dominant uit te midden van het glooiende landschap en wordt door zestien kloosterzusters in stand gehouden, ook al heeft het meisjespensionaat al lang geleden plaatsgemaakt voor een opleidingscentrum. De moderne industrie heeft dit pareltje ontdekt, ver weg van de stadse drukte en stress en zorgt hier, tussen de historische muren van het Sint-Jozefsklooster, voor opleidingscursussen en werkcolleges voor hun personeel. Het behoud van het prachtige hoofdhuis, de binnentuinen met de schaduwrijke arcades, de kloostertuin en de moestuin, het park en alles wat errond hangt, is een gigantische opgave voor de vlijtige kloosterzusters. Maar zij vervullen het werk met de onverzettelijkheid van hun geesteshouding.

Men kan het bijna niet geloven, maar ook hier, in deze vergeten uithoek van het land, zorgden de nationaalsocialisten voor ellende. Zij zetten de vrome vrouwen op straat, namen het klooster in beslag en slaagden er tegen het einde van de oorlog in om onder de elegante arcades wapenrusting en bepantsering voor te bereiden. Hongaarse Joden werden gedwongen hier te werken. *'Het aanschaffen van de nodige materialen was in volle gang'*, weet de huidige moeder overste Beata Maria. Maar de Amerikanen stonden voor de deur.

Nog net op tijd. 'Gelukkig wisten zij zo goed als niets over deze militaire werkplaats. Anders zou het hele historische gebouw met alle verhalen van dien in de lucht gevlogen zijn.' Dit is Sint-Jozef in allerlaatste instantie bespaard gebleven. Net als de talrijke herinneringen uit een verdwenen wereld. Vanuit het *Fürstenzimmer*, destijds de feestzaal van het internaat en nu een eetzaal voor de nieuwe gasten, met aan de muren de portretten van de fiere Wittelsbachers uit de residentie in München, kijkt men doorheen de hoge ramen naar het prachtige glooiende landschap. Bij goed zicht kun je de met sneeuw bedekte Zugspitze bewonderen en de stoere Wendelstein, de hoogste berg van het Wendelsteinmassief. Beieren op zijn best.

In de prachtig bewaarde *Ahnensaal*, het pronkstuk van het historische landgoed met een barok interieur, kostbare wandtapijten en fresco's, getuigen indrukwekkende stambomen en voorvaders van een lange en bepalende geschiedenis. Destijds was het de eetzaal van de weledelgeborene *elevinnen*. Vandaag worden hier geen meisjes van stand meer op goede tafelmanieren geweest en op een mogelijk leven aan het koninklijk hof voorbereid. De prachtige zaal is een ontmoetingsplaats voor muziekliefhebbers geworden. Naast geestelijke spiritualiteit en contemplatieve rust vinden plaatselijk gevierde kunstenaars hier een uitzonderlijke plek om hun muziek ten beste te geven. De gepassioneerde muziekliefhebster Elisabeth van België zou hier met genoeg en trots op de eerste rij zitten.

*

Het *Pensionat St. Joseph* stond vooral open voor dochters uit de hoge bourgeoisie en uit adellijke families. Zangberg ging prat op een uitzonderlijke reputatie. Niet alleen werd er belang gehecht aan moderne talen, die de meisjes doorgaans voor een stuk al thuis hadden leren spreken, maar men volgde daarenboven ook het zogenaamde Bayerische Gymnasiallehrplan, het voorgeschreven leerplan van het bondsland Beieren

voor de vakken wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis, natuurkunde en muziek. Vanzelfsprekend stonden ook vakken als naaien, borduren, breien enzovoort op het leerplan, aangezien de dochters uit betere kringen vroeg of laat de taak van echtgenote en hoofd van het huis dienden over te nemen.

In plaats van het vak 'zingen' genoot Elisabeth – hoe kon het ook anders? – vioolles. Zij was een middelmatige leerlinge. Bij het verlaten van het instituut in 1894 schreef het schoolbestuur in haar rapport: *'Zij verlaat na een vierjarig oponthoud het instituut. Opmerking: zeer goedhartig, maar nog zeer onvoltooid.'*

Elisabeth was toen achttien jaar.

De opvoeding was streng. Maar van Pruisische kazernetucht – in houding staan, slagen en drill, schering en inslag aan de scholen om en rond de eeuwwisseling – was er geen sprake.

Zuster Salesia Hamel, tot 1912 moeder overste van het instituut, werd Elisabeths vertrouwde en veilige haven. Ook na haar schooljaren bleef zij met Zangberg in contact.

Op 3 juni 1900 schreef zij aan haar geliefde moeder overste in het verre Beieren vanuit Parijs.

*

'Liefste Bonne Mère, ik heb vandaag in Parijs mijn verloving met Albert van België gevierd. Hij is heel aardig. (...) Dit wilde ik U toch persoonlijk mededelen. Ik omhels U van harte, lieve Bonne Mère,

Uw dankbare, innig liefhebbende Elisabeth'

Haar schoonmoeder, prinses Marie von Hohenzollern-Sigmaringen, een betweetster en praatzuchtige vrouw, vreesde al voor het huwelijk van haar zoon, dat Elisabeth vrij snel de gemoedelijke sfeer van haar ouderlijk huis in Beieren zou missen en zich maar moeilijk aan het stijve protocol van het Brusselse hof zou kunnen wennen.

Haar schoonvader, prins Filip, graaf van Vlaanderen, een stroeve en humeurige man, vond zijn schoondochter maar niets. Hij vond haar lelijk en vreesde voor haar zwakke gezondheid. Dat was geen positief begin voor de natuurliefhebberende en vrij opgevoede prinses, die al vlug onder het geruzie tussen de familieleden in het paleis leed en zich, net zoals Albert, stoorde aan hun reactionaire gedachtegoed. Het jonge echtpaar probeerde zoveel mogelijk een eigen leven te leiden.

Jaren later dweept de koningin met haar verblijf in het meisjespensionaat in Opper-Beieren en schreef ze vanuit België de kloosterzusters regelmatig, vooral haar geliefde *Bonne Mère*. In 1926 feliciteerde ze vanuit Laken moeder overste Marie Fidelis voor haar zeventigste verjaardag en bekende ze.

*

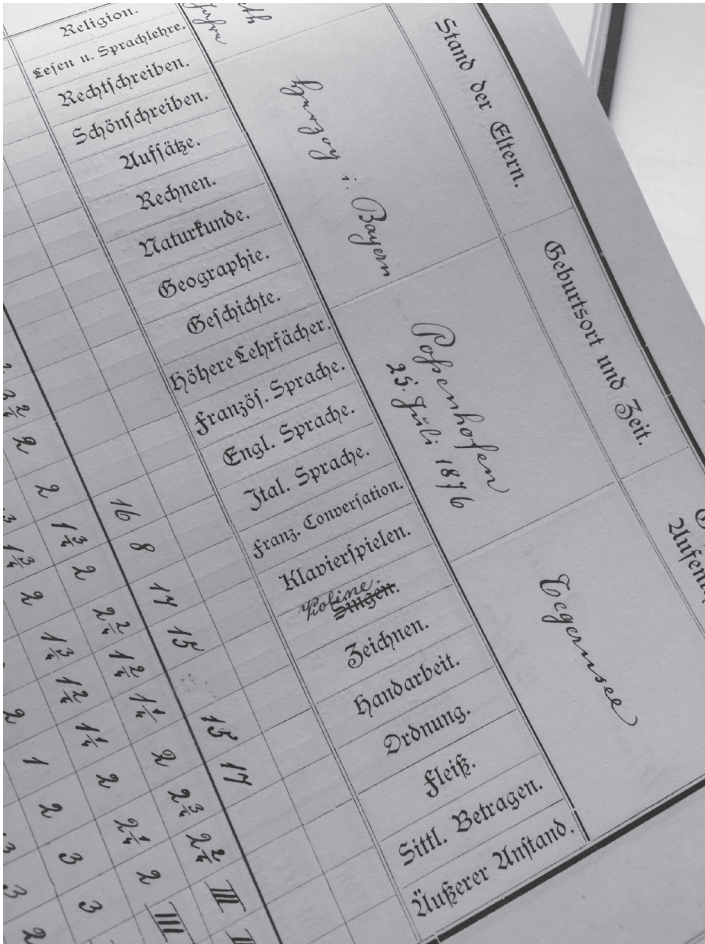
‘De jaren die ik bij U doorbracht, behoren tot de mooiste jaren van mijn leven. Hoe vaak denk ik met dankbare toewijding aan de lieve Bonne Mère zaliger. U hebt mij voor de vaak zo moeilijke levensweg zoveel goeds meegegeven. Duizendmaal dank voor alles, na 35 jaar terugdenkend aan het huis in Zangberg (...) van Uw oud steeds trouwe kind, Elisabeth!’

Het ‘kind’, hare majesteit, was toen vijftig jaar.

*

Een deel van Elisabeths bruidssluier, een geschenk ter afwerking van een priesterkapmantel met aan de rand het wapen van België en dat van Beieren, ligt nog steeds veilig opgebaard in een schuif van de kloosterkapel.

In 1906 bracht de Belgische kroonprinses een laatste bezoek aan haar geliefde pensionaat in het Opper-Beierse Zangberg.

IN PLAATS VAN HET VAK 'ZINGEN' GENOOT ELISABETH – HOE KON HET OOK ANDERS?
 – VAN VIOOLLES. (RECHTS) NAAR AANLEIDING VAN HAAR HUWELIJK MET KROONPRINS
 ALBERT VAN BELGIË SCHONK HET KLOOSTER HAAR, DE TRADITIE VOLGEND, EEN
 HERINNERINGENBOEK MET TALRIJKE FOTOS EN ILLUSTRATIES UIT HAAR SCHOOLTijd.

*J*ch hab gar selten Dich gesehn,
Drum bleibe heut ein wenig stehn.

ONDER DE FOTO VAN DE NAAIZAAL STOND GESCHREVEN: 'IK HEB JE MAAR ZELDEN GEZIEN. DUS BLIJF NU EVEN STAAN.' ELISABETHS BELANGSTELLING GING DESTIJD AL DUIDELUK MEER UIT NAAR MUZIEK EN KUNST. ZIJ WAS EEN MIDDELMATIGE LEERLINGE.